

створити якийсь образ. імідж тощо. Втім, телебачення щодо формування образів все одно йде попереду. Телебачення, кіно і будь-яке візуальне мистецтво, яке більшою мірою пов'язане з творчістю. Але далі це підтримується та поширюється, безумовно, соціальними мережами.

Але ми дуже часто й перебільшуємо їхні впливи. Мені трапилося цікаве дослідження, яке говорило про те, що ми, якщо пам'ятаєте, називали колись Твітер-революцією. Йшлося про події, які відбувалися в Тунісі. Та потім виявилось, що це була ніяка не Твітер-революція, бо основними відвідувачами Твіттера і Фейсбука, які створювали образ тодішніх подій у Тунісі, були іноземці, а не ті люди, які брали участь у подіях. Був дуже великий сплеск впливу інформації на сприйняття цих подій, але це був сплеск серед іноземців, і реальний вплив на події, очевидно, був перебільшений, знову ж таки, тими, хто хотів створити образ потужності Твіттера і Фейсбука. Або в цій реалії постправди ще раз якимось чином зманіпулювали. Це — подвійна постправда.

Що відбувається зараз? Зараз порівняно з радянськими часами майже нічого не змінилося. Тому що завдяки грошам відбувається маніпулювання з боку великих партійних чи політичних груп. Наприклад, і через систему образів волинської трагедії. І відбувається таке, як ви знаєте, не лише в Україні, а й у країнах Східної Європи чи Західної Європи. Зокрема щодо Польщі. Останній приклад — виступ люблінського воєводи, який говорив про жертви волинської трагедії, хоча ще немає ефективних, достовірних досліджень. Вони зараз лише почалися. Я знаю про проект Українського католицького університету щодо дослідження фактичних жертв тих трагедій, збирання даних, наскільки це можливо, про тих, хто тоді загинув. Натомість ми бачимо, що в польських заявах кількість загиблих поляків весь час збільшується, а кількість українців весь час зменшується. Ще три роки тому говорили про 30 тисяч поляків і 10 тисяч українців, потім про 100 тисяч поляків і 20 тисяч українців, а в останніх його заявах було вже 130 тисяч поляків і 6 тисяч українців. Те саме зараз звучить від очільників польської держави. Це цитується польськими медіа, це поширюється, і ми бачимо, що політики такою мірою звикли до маніпулювання, що коли раніше це було соромно, то зараз цей сором минає.

Отже, завершуючи, я хочу наголосити, що раніше були великі фінансові групи, які контролювали спочатку малий транспорт державний і канали телебачення, зараз же вони так само контролюють соціальні мережі, авторів цих соціальних мереж і маніпулюють громадською думкою, створюючи оце тло постправди не лише у нас і не лише в Росії, а й у західних країнах.

Анатолій Єрмоленко

Як можлива істина в «ситуації постправди»?

Проблематика «постправди» має науковий, ідеологічний та морально-етичний аспекти і конотації. Адже останнім часом дедалі більше чути про добу постправди, про те, що все має однаковий сенс і не варто взагалі перейматися тим, чи існує істина, чи існують загально-

значущі моральні належності та добродетельності. Коли розмивається значення цих понять, так само як і відмінність між поняттями добро/зло, добре/погане тощо, досить легко будь-яку інформацію підробити, що й постає у вигляді фейку, який за визначенням означає підробку, фальсифікацію. І сьогоднішня людина наражається на чималу кількість фейкової інформації, посиленої цифровими технологіями. Особливо таке становище дається взнаки сьогодні, під час так званої гібридної війни. Тому варто знайти інструменти протидії таким явищам, а також запобіжники і засоби їх попередження. Слід зауважити, що словосполучення з префіксом «пост» останніми десятиліттями доволі вживані в соціальних та гуманітарних науках: «постмодерн», «посткапіталізм», «постекологізм», «постдемократія» тощо. Префікс «пост» свідчить про виникнення якогось нового суспільного явища або стану, яке порівняно з попереднім станом є досить невизначеним, недостатньо ідентифікованим, проте має до нього певне відношення. Це стосується й «постправди», яку навряд чи можна назвати історичною добою, або епохою, радше йдеться тут про «ситуацію постправди».

Зазначу, що поняття «правда»/«неправда» дотичні також до таких понять, як «істина»/«хиба». Skorиставшись функціонально-системною теорією Н. Лумана, нагадаю, що наука якраз і позначається такими бінарними кодами, як істина-хиба, тимчасом як інші соціальні системи, як ось: економіка, позначаються відповідно: прибуток/збитки; політика: влада/невлада; етика: добро/зло тощо. Заперечення таких понять, як істина/хиба фактично позбавляє науку основних функціональних кодів, так само, як і заперечення таких понять, як добро/зло, розмиває сферу моральності. Завжди домагання істини, домагання значущості (*Geltungsanspruch*) було прерогативою науки і філософії. А розвінчання хиби — від «печер Платона», «критики ідолів» Френсиса Бекона, «позірності Гегеля», «перетворених форм» Карла Маркса до «викривлених комунікацій» Юргена Габермаса — було важливим завданням філософії. Останнім часом якраз ці домагання й піддаються, згадаймо «симулякри і симуляції» Жана Бодриєра, «симулятивну демократію» Інґальфура Блюдорна та ін. До цього належить і концепт «постправди».

Варто зауважити, що в багатьох мовах немає відмінності між словами «істина» і «правда». Коли французький філософ Філіп Рено виступав із лекцією про постправду в Інституті філософії НАН України, часто-густо складно було зрозуміти, де йдеться про істину, а де про правду, адже в французькій мові — це синоніми. Так само й польський філософ Гандзель Міхал-Тадеуш на сквородинівських читаннях в Інституті філософії також зауважив, що такої відмінності немає і в польській мові. У німецькій мові є поняття «істина» (*Wahrheit*), проте немає слова «правда» в нашому розумінні цього слова, а є поняття «правдивість» (*Wahrhaftigkeit*). Проте поняття «правдивість»/«неправдивість» має суб'єктивний зміст. Вони можуть і не претендувати на істину. Скажімо, коли мовець, щось стверджуючи, вважає своє твердження істинним, це одна ситуація. І зовсім інша, коли він, знаючи, що його твер-

дження хибне, свідомо наполягає на тому, що воно є істинним. Це називається неправдивістю, нещирістю, брехнею. Проте, коли людина бреше, визнаючи істину, це інша ситуація, ніж коли вона взагалі істину не визнає. Одна річ — порушувати правила, визнаючи врешті-решт їх чинність, інша — не визнавати їх загалом.

У чому, як на мене, небезпека постправди? По-перше, вона полягає в тому, що ставить під сумнів існування істини як такої, тобто як регулятивного принципу, отже, науки як такої. Цим хибують, зокрема, постмодерністи, стверджуючи, що істини не існує. По-друге, розмивається валідність понять істина/хиба, правда/неправда тощо, на ґрунт твердження: «у тебе своя правда, а в мене — своя». Часто-густо в цьому разі цитують відомі рядки із послання Тараса Шевченка «І мертвим і живим і ненарожденним...», вириваючи їх із контексту і перетворюючи великого Кобзаря на такого собі контекстуаліста, релятивіста й непотиста. Проте твердженням «в своїй хаті своя правда, і сила, і воля» Шевченко аж ніяк не відкидав, говорячи сьогоднішньою мовою, універсалістських цінностей, засадничених християнством.

Заперечення істини — це перформативна суперечність твердження самому собі. Фраза «я стверджую, що істини не існує» і є такою перформативною суперечністю, коли форма твердження, в якому щось стверджується, і її зміст (заперечення цього твердження) суперечать одне одному. Такими суперечностями можуть бути й інші твердження: «я стверджую як істину, що я не претендую на істину»; «я стверджую, прагнучи порозуміння, що я не претендую на порозуміння» тощо¹. Розробка *процедури виявлення перформативної суперечності* дає можливість перевести проблему граничного обґрунтування істини знання та правильності етичних норм із теоретичної в практичну площину на підставі трансцендентально-прагматичного принципу уникнення перформативної суперечності твердження самому собі.

Цей принцип уможливорює переведення розв'язання проблеми очевидності та достовірності знання із площини монологічної рефлексії у площину комунікативно-дискурсивної рефлексії. «Принцип перформативної суперечності самому собі, — як зазначає Карл-Отто Апель, — постає у такий спосіб органом та критерієм інформативного самопрояснення розуму, звідси він є суттєвим критерієм рефлексивної щодо себе дискурсивної раціональності»².

Треба також зазначити, що такі явища, як «ситуація постправди», «ситуація гібридності», виникають у відповідних комунікативних практиках, коли комунікація, спрямована на порозуміння, підміняється комунікацією, спрямованою на досягнення певного результату, тоді комунікація утворюється за

¹ Apel, K.-O. (1987). *Fallibilismus, Konsenstheorie der Wahrheit und Letztbegründung*. Forum für Philosophie Bad Homburg (Hrsg. von Kuhlmann W.) (S. 76). Philosophie und Begründung. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

² Ibid., S.96.

образом і подобою цілераціональної дії, постаючи як стратегічна дія. Таке перетворення призводить до викривленої комунікації, спотвореної певними примусами як внутрішнього, так і зовнішнього штибів. Неправдивість і є такою формою викривленої комунікації, коли прагнуть досягти певної мети шляхом введення в оману, або явної брехні. Проте небезпечнішою є ситуація постправди, коли якесь твердження начебто не претендує на правду, але щось стверджує, постаючи у вигляді прихованого перлокутиву.

У структурі наших висловлювань, до яких належать локутиви, іллокутиви і перлокутиви, таку стратегічну функцію якраз і виконують приховані перлокутиви. З прихованими перлокутивами ми маємо справу щоденно: вони в ідеологіях, пропагандистських акціях, у соціально-психологічних і соціально-політичних технологіях і практиках. У сфері повсякденності ми постійно натрапляємо на них, скажімо, у рекламних практиках. Наприклад, рекламуючи якийсь пральний засіб, рекламний агент нас переконує, що цей засіб кращий за звичайний, при цьому пакування «звичайного», на яке він вказує, нагадує пакування засобу найближчого конкурента. Через таку рекламу споживач потрапляє в пастку, коли його явно не обманюють, але опосередковано вводять в оману, приховано вербуючи купити той чи той товар. Вербування засобами прихованих перлокутивів переноситься й на політику. Нещодавно натрапив на передвиборчий антирекламний ролик телевізійного каналу News-one, у якому йдеться про політика, ім'я якого не називається, однак уся «картинка» доволі нагадує відомого державного діяча.

Недарма свого часу міністр пропаганди нацистської Німеччини Йозеф Гебельс високо цінював американську рекламу, вважаючи, що слід багато що взяти від неї для пропаганди ідеології націонал-соціалізму. Адже пропаганда за визначенням є формою комунікації, спрямованою на поширення в суспільстві — світогляду, теорії, твердження, фактів, аргументів, чуток та інших відомостей *для впливу* на суспільну думку на користь певної соціальної групи. Ключовим словом тут є «вплив», причому байдуже, чи є ця інформація істинною, чи ні. Такою пасткою-запитанням була фраза Гітлера: «Так право для народу чи народ для права?» З першого погляду відповідь на це запитання здається очевидною: звісно, право для народу. Але це тільки на перший погляд. Якщо право матиме тільки емпіричний, фактичний вимір, тобто підпорядковуватиметься емпіричній даності, хай це буде навіть цілий народ, від нього нічого не залишиться. Адже право має не суто емпіричні, а й трансцендентальні виміри.

На такі приховані перлокутиви натрапляємо в різних пропагандистських заходах сьогодні й у нашому суспільстві. Нещодавно одна учасниця передвиборчих перегонів у своїй заяві звинуватила президента в тому, що той не прагне припинення війни, аби запровадити воєнний стан і не проводити президентські вибори. Якою мірою це правда, хай розбираються конспірологи. Адже нам, пересічним громадянам, цю інформацію досить

складно перевірити. Але головна фішка, як на мене, полягає не в цьому, а у висновку заяви, а саме: що цим попереджається ситуація зриву виборів, тобто якщо вибори відбудуться, то автор заяви у будь-якому разі залишиться у виграші, тому що він начебто своєю заявою запобіг зриву виборів.

Але ситуація з постправдою має ще й морально-етичний вимір. Адже заперечення правди/істини призводить до того, що ми ці поняття не можемо застосовувати до виправдання/невиправдання загальнозначущих моральних належностей, що призводить до контекстуалізму, а зрештою — до морального релятивізму й нігілізму. У цьому разі виникає ситуація постправди вкупі із ситуацією гібридності, коли поєднується непокєднуване: комунізм і православ'я, православ'я і фашизм тощо. Особливо небезпечним є сьогодні використання історичної науки та історіографії для легітимації політичних рішень: апеляція до псевдоісторичних фактів: «Крым — исконно русская земля». Такою пасткою в легітимації може бути звернення до традиції, адже на кожен традицію можна знайти ще давнішу традицію. За приклад тут може правити твердження однієї із депутаток, яка заявила: «я прихильниця традиційних цінностей», що, власне, і є такою пасткою, адже при цьому не уточнюється, які саме традиції маютьесь на увазі, адже були часи, коли жінки взагалі не мали виборчих прав, отже, навряд чи можна було стати депутаткою. Проте головне полягає в тому, що традиція не може бути перевірена на істинність, адже традиція чинна, доки вона діє.

Згадаймо, якось Путін, обговорюючи питання початку Другої світової війни, зокрема пакту Молотова/Рибентропа, сказав, що тоді усі так робили, нагадавши, що після Мюнхенської змови і Польща відхопила у Чехословаччини шмат території. При цьому часто-густо використовується фраза, що історія не має умовного способу (російською — сослагательного наклонения, німецькою — *konjunktiv*), із чим я категорично не згоден. Я вже якось про це говорив і писав, адже історія не має умовного способу в телеологічному вимірі (справді, не можна повернути події у зворотному напрямі), але історія має умовний спосіб у ціннісно-раціональному вимірі, коли ми переоцінюємо ті чи ті події, роблячи відповідні висновки, аби трагічні події не повторились.

Як на мене, завдання філософської науки якраз і полягає в тому, щоб ставати на заваді такої постправди та відповідних практик, розкривати зміст фейкової інформації, даючи відповідні оцінки тим чи тим явищам та подіям, виробляючи критичне ставлення до інтервенцій відповідних технологій. Це певною мірою «нове просвітництво», завдання розвитку якого висувається останнім часом такими філософами, як Карл-Отто Апель, Юрген Габермас, Клаус Міхаель Маєр Абіх, Ульріх Бек та ін. Ідея «нового просвітництва» стала лейтмотивом ювілейної доповіді Римського клубу. У цьому плані таку роль і має відігравати громадський дискурс, спираючись на відповідні процедури аргументативного дискурсу.

Ці процедури спираються на такі принципи-домагання дискурсу:

а) зрозумілість; б) правдивість; в) істинність; г) правильність³, що й уможлиблює процедуру виявлення перформативної суперечності твердження самому собі, що, своєю чергою, проявляється у таких вимогах:

— аргументативний дискурс вимагає, по-перше, ретельного пошуку фактів, даних, що утворюють емпіричний базис думки, твердження, отже, пошуку істини. Відтак, його *перша* настанова така: шукай вагомішого аргументу!

— *друга вимога* дискурсу міститься вже в першій, уточнюючи її: утримуйся від своїх емоцій, від умовиводів, зроблених нашвидкуруч, від примусу цифрових технологій і некритичних своїх або партійних тверджень в інтернеті;

— із цього випливає *третьа*, соціальна, *вимога* дискурсу: завжди поважай людську гідність усіх тих, про кого ти говориш або пишеш, хай це будуть можновладці чи біженці⁴.

Ці вимоги є й морально-практичними. Відтак важливої значущості набуває практична філософія як етика дискурсу. Виявлення латентних перлюкутивів, спрямованих на перекручування смислів соціальної дії, розвінчання політичних технологій маніпуляції громадською думкою і комунікаціями, розкриття механізмів введення в оману тощо і має здійснюватись на основі аргументативного дискурсу. Протидія таким практикам, обґрунтування засобами дискурсу норм та цінностей сучасного суспільного розвитку та відповідна легітимізація соціальних інституцій і є першочерговим завданням сучасної практичної філософії як філософії дискурсу. Практична філософія сьогодні має бути також засобом формування відповідних компетентностей сучасної людини, компетентностей, пов'язаних з тим, щоб навчатися дискурсу, вміти критично мислити та аргументувати. Такий процес навчання потребує також громадської й політичної мужності. Мати мужність до розуму сьогодні означає мати мужність до правди та істини, що проявляється в мужності до аргументативного дискурсу як складника «нового просвітництва».

Юрій Макаров

«Безособового висловлювання не існує»

Я розумію, ці стіни вимагають певного рівня рефлексії, який, можливо, для мене не до кінця досяжний, але у мене в цьому сенсі така філософська позиція — не філософська, а хуліганська. Хуліганська, в тому сенсі, що мені здається, що сам по собі термін «постправа» — це така собі мулечка, значною мірою фейк. Тобто це більше стосується не про-

³ Бюлер, Д. (2014). *Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи*. Переклад з німецької, післямова, примітки Анатолія Єрмоленка (с. 62). Київ: Стилос.

⁴ Бюлер, Д. (2017). Розмисли щодо нашого осереддя в умовах зовнішніх і внутрішніх загроз. Переклад з нім. А.Єрмоленка. *Філософська думка*, 2, 54.